

Weronika Polak-Jakuszko

Wydział Nauk Społecznych i Nauk Medycznych, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, ul. Zamojska 47, 20-102 Lublin

Tajne nauczanie w Lublinie w latach 1939-1944 Secret teaching in Poland in years 1939-1944

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie konspiracyjnej działalności edukacyjnej lubelskich nauczycieli podczas okupacji niemieckiej. Polityka oświatowa niemieckich władz okupacyjnych zmierzała do całkowitej likwidacji polskiego systemu oświatowego. Początkowo władze niemieckie zezwoliły na prowadzenie nauczania w polskich szkołach powszechnych, zawodowych, liceach ogólnokształcących, a nawet uniwersytetach. Pod koniec 1939 r. pozostały czynne jedynie szkoły powszechne i szkoły zawodowe niższego typu. Szkoły średnie ogólnokształcące i uniwersytet, z rozkazu władz okupacyjnych, zostały zamknięte. Społeczeństwo naukowe Lublina przeciwstawiło się narzuconemu przez Niemców porządkowi, organizując tajne nauczanie. Organizacją i koordynacją podziemnej oświaty zajmowało się kilka ośrodków, m. in. Związek Nauczycielstwa Polskiego (Tajna Organizacja Nauczycielska), który ściśle współpracował z Departamentem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj czy Komisją Oświecenia Publicznego (KOP). Konspiracyjne nauczanie prowadzono w dwóch kierunkach: nauczanie przedmiotów zabronionych, w zakresie szkoły powszechnej, w trakcie lekcji dozwolonych przez Niemców oraz organizowanie tajnych kompletów w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. W konspiracyjne nauczanie włączył się także Kościół katolicki. Wielu duchownych brało udział w pracy tajnych kompletów jako katecheci i nauczyciele innych przedmiotów, a zgromadzenia zakonne, które za zgodą władz okupacyjnych prowadziły szkoły zawodowe, realizowały w nich potajemnie nauczanie zabronionych przedmiotów według przedwojennych programów.

Słowa kluczowe: tajne nauczanie, polityka oświatowa niemieckich władz okupacyjnych, konspiracyjne organizacje oświatowe, Tajna Organizacja Nauczycielska, Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj, Komisja Oświecenia Publicznego, Ludowy Związek Kobiet, Lubelska Chorągiew Harcerek, działalność Kościoła katolickiego w zakresie tajnego nauczania

Abstract

This research aims at presenting the underground educational activities of Lublin teachers in occupied Poland. Educational policy of the German occupation authorities sought to eliminate The Polish education system. Initially, German authorities allowed the conduct of teaching in Polish public schools, vocational secondary schools, and even universities. At the end of 1939 only the primary and vocational schools remained but with a reduced syllabus. All high schools and universities were closed by the order of the occupation authorities. Scientific society of Lublin opposed the order imposed by the Germans, organizing clandestine teaching.

The responsibility for the coordination of clandestine teaching had taken much organization: among others the Polish Teachers' Union (Secret Teachers' Organization), which closely cooperated with the Polish Government Delegation's Department of Education and Culture or the Commission for Public Education. Teaching in conspiracy was led in two dimensionally: the teaching of prohibited subjects, in terms of primary school learning objectives, during lessons allowed by the Germans and organizing clandestine lessons in accordance with the high school learning objectives. Additionally, the Roman Catholic Church joined the underground educational activities. Many clergymen participated in leading clandestine seminars as catechists or teachers of other subjects, whereas religious congregations, with the permission of the occupation authorities led vocational schools, secretly teaching prohibited subjects in accordance to pre-war programs.

Key words: clandestine teaching, educational policy of occupation authorities, Secret Teaching Organization, Secret Teachers' Organization, the Polish Government Delegation's Department of Education and Culture or the Commission for Public Education, Teaching, the Commission for Public Education, Women People's Association, Girls Scouts of Lublin, the Roman Catholic Church in the underground education

Wprowadzenie

Okres drugiej wojny światowej był najtragiczniejszym okresem w najnowszych dziejach Polski. W stosunku do mieszkańców okupowanych ziem, Niemcy stosowali politykę opartą na masowym terrorze. Jej celem była całkowita eliminacja elit

i potencjalnych jednostek przywódczych narodu oraz przekształcenie reszty społeczeństwa w darmową siłę roboczą, pracującą na rzecz niemieckiej gospodarki (Wołoszyn, 2003: s. 11).

Jeszcze do końca października 1939 r., kiedy władzę w Lublinie sprawował Wehrmacht było względnie spokojnie. Zezwolono m. in. na wydawanie polskiej prasy, wznowienie pracy teatru, otwarcie szkół powszechnych i średnich, inaugurację roku akademickiego w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, działalność niektórych wydziałów Zarządu Miejskiego, itd. (Oratowska, 1998: s. 187).

Sytuacja w mieście ulega radykalnej zmianie 26 października 1939 r., kiedy to utworzono Generalne Gubernatorstwo (GG), a następnie dystrykt lubelski ze stolicą w Lublinie. Na terenie miasta i województwa władze dystryktu utworzyły gęstą siatkę policji i wojska mającą zagwarantować realizację ludobójczych planów, stawić opór rozwijającemu się ruchowi oporu oraz ułatwić grabież gospodarczą.

Już pod koniec października 1939 r. generalny gubernator, Hans Frank wydał rozporządzenie zobowiązujące ludność pomiędzy 18 a 60 rokiem życia do obowiązkowej pracy publicznej. Zapewnieniem robotników do pracy w niemieckim przemyśle i rolnictwie zajmował się Urząd Pracy (Arbeitsamt). Do połowy 1940 r. prowadzono werbunek robotników, wykorzystując zasadę dobrowolnego zgłaszania się. Do wyjazdów do Rzeszy zachęcano specjalnymi audycjami radiowymi, artykułami ukazującymi doskonałe warunki bytowe osób pracujących. Wprowadzono nawet specjalne zasiłki pieniężne dla bezrobotnych i specjalne zapomogi dla tych osób, które zdecydowały się na wyjazd. Wszystkie te działania nie przyniosły jednak spodziewanych efektów, co zmusiło okupanta do podjęcia bardziej radykalnych środków.

Od połowy 1940 r. Arbeitsamt oparł swoją działalność na akcji werbunkowej przy pomocy sił policji i Wehrmachtu, stosując przymus i łapanki. Osoby, które odmówiły wyjazdu pozbawiane zostawały kart żywnościowych, nie mogły starać się o pracę w miejscu zamieszkania, a wobec ich rodzin stosowano zasadę odpowiedzialności zbiorowej (Paczkowski, 2005: s. 35).

Ludność żydowską przymusowo osadzano w obozach pracy. W okresie okupacji na terenie miasta funkcjonował cały szereg takich ośrodków. Pierwszy z nich powstał w grudniu 1939 r. przy ulicy Lipowej 7. Kolejny utworzono w maju 1940 r. przy ul. Chełmskiej. Mniejsze obozy pracy przymusowej istniały także m. in. przy ulicy Probstwo 6, Browarnej 2, Ogrodowej 4 oraz na Czechowie i Wieniawie (Grudzińska,

Rezler-Wasilewska, 2008: s. 491-514). Największym obozem pracy przymusowej oraz miejscem pośredniej i bezpośredniej eksterminacji ludności, był utworzony jesienią 1941 r., obóz na Majdanku. Masowych egzekucji dokonywano także w najbliższych okolicach miasta, tj. na Kalinowszczyźnie, Czechowie, Rurach Jezuickich, w lasach w pobliżu Niemiec, Konopnicy, Krępcza. Jako miejsce kaźni wybrano Zamek Lubelski, a od 1940 r. również gmach gestapo „pod zegarem” przy ulicy Uniwersyteckiej, gdzie odbywały się okrutne przesłuchania i tortury (Kasperek, 1989: s. 9).

Polityka oświatowa niemieckich władz okupacyjnych

Okres okupacji niemieckiej zadał bolesny cios polskiemu szkolnictwu. Polityka oświatowa władz okupacyjnych zmierzała do całkowitej likwidacji polskiego systemu oświatowego. Szkoły, które we wrześniu samorzutnie rozpoczęły pracę, kontynuowały ją jedynie do 24 listopada 1939 r. Po wejściu w życie rozporządzenia generalnego gubernatora Hansa Franka z 31 października 1939 r. o szkolnictwie polskim w GG, pozostały czynne jedynie szkoły powszechne i szkoły zawodowe niższego typu. Szkoły średnie ogólnokształcące i uniwersytet zostały zamknięte (Madejczyk, 1970: s. 287).

Kolejne zarządzenia wprowadzały ograniczenia również w organizację i programy szkół powszechnych. Z programu nauczania usunięto historię i geografę Polski, literaturę polską, śpiew, wychowanie fizyczne oraz zabroniono używania przedwojennych podręczników. Młodzież mogła przyswajać wyłącznie najprostsze, podstawowe wiadomości, jak: czytanie, pisanie, liczenie. Jako język obowiązkowy wprowadzono niemiecki (Doroszewski, 1988: s. 111; Plesniarski, 1982: s. 20). Do nauki języka polskiego służyć miały specjalnie wydawane czasopisma: dla małych dzieci: „Mały Ster”, a dla starszych „Ster”. W maju 1940 r. w pracy pt.: *Kika myśli o traktowaniu obcoplemiennych na Wschodzie*, Heinrich Himmler napisał: „Dla nieniemieckiej ludności Wschodu nie mogą istnieć wyższe szkoły niż 4-klasowa szkoła ludowa. Celem takiej szkoły ma być wyłącznie proste liczenie, najwyżej do 500, napisanie nazwiska, nauka, że nakazem Bożym jest posłuszeństwo wobec Niemców, uczciwość, pilność i grzeczność. Czytania nie uważam za konieczne. Nie mogą istnieć na Wschodzie żadne szkoły (...)” (Wnuk, 1980: s. 143).

Najwięcej przepisów w sprawie organizacji szkolnictwa wydał okupant w odniesieniu do szkół zawodowych. Na mocy rozporządzenia o szkolnictwie zawodowo - kształcącym w GG z 29 kwietnia 1941 r., wprowadzono obowiązek

uczęszczania do 3-letniej szkoły zawodowej lub 2-letniej szkoły rolniczej. Placówki te miały charakter szkół dokształcających dla osób pracujących i przygotowujących się do pracy zawodowej w rzemiośle, przemyśle i rolnictwie. Znacznie obniżono ich stopień organizacyjny i okrojono program nauczania. Niemcom chodziło jedynie o to, aby placówki te przygotowywały pracowników do przemysłu, rzemiosła i handlu, zapewniając dopływ kadr dla gospodarki działającej na rzecz okupanta. Oprócz szkół zawodowych przewidziano również tzw. przedszkola zawodowe, jako dobrowolne szkoły 3-letnie, mające przygotować teoretycznie i praktycznie do zawodu. Szkoły zawodowe funkcjonowały przez cały okres okupacji (Olszewski, 1969: s. 70).

Wszystkie placówki, które pozostały przy pracy poddawane były ścisłej kontroli władz niemieckich. Sprawowaniem nadzoru nad polskim szkolnictwem i kadrą nauczycielską w dystrykcie lubelskim zajmował się powołany w marcu 1940 r., Wydział Nauki, Wychowania i Wykształcenia Ludowego, przemianowany później na Wydział Wiedzy i Nauczania. Na porządku dziennym były nieoczekiwane wizytacje, niszczenie książek i podręczników, uszczuplanie programu nauczania, zajmowanie budynków szkolnych na rzecz wojska i policji czy demoralizująca propaganda germanizacyjna. Dzieci miały być wychowywane w posłuszeństwie wobec „niemieckich panów”.

Nauczycieli traktowano jako elitę społeczną, którą szybko należało wyeliminować, dlatego też dochodziło do aresztowań, zsyłek do obozów oraz masowych egzekucji. W Lublinie pierwszą ofiarą aresztowań był rektor KUL, ks. Antoni Szymański. Pierwszego masowego mordy na lubelskiej inteligencji dokonano 23 grudnia 1939 r. Na starym cmentarzu żydowskim przy ul. Kalinowszczyzna rozstrzelano wówczas 10 osób. Liczba pedagogów zmniejszyła się również z powodu wprowadzenia przez niemieckie władze oświatowe zarządzenia, na mocy którego z pracy w zawodzie musiały zrezygnować kobiety zamężne z nauczycielami (Kłapeć, 2011: s. 42; Doroszewski, 1988: s. 112-113).

Konspiracyjne organizacje oświatowe

Jak w każdej innej, tak i w tej dziedzinie życia społecznego, polskie społeczeństwo potrafiło przeciwstawić się narzuconemu przez Niemców porządkowi. Protestem było zorganizowanie tajnego nauczania. Organizacją i koordynacją podziemnej oświaty zajmowało się kilka ośrodków. Pierwszym z nich był Związek

Nauczycielstwa Polskiego, który w okresie okupacji przybrał konspiracyjną nazwę Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON). Na przełomie lat 1939/1940 w każdym województwie powołano zarządy okręgowe. Okręgiem lubelskim kierował Władysław Pietrykiewicz, a po jego aresztowaniu, Wiktor Helman. Powołano również kierownictwa w powiatach, najczęściej trzyosobowe i w gminach. Przez cały okres okupacji organizacja poprzez podległe jej komisje kierowała pracami oświatowymi, prowadząc tajne nauczanie. Należy również dodać, że jako związek zawodowy TON realizowała zadania socjalne i samopomocowe dla nauczycieli i ich rodzin (Mullerowa, Stanowski, 1980: s. 315).

Tajna Organizacja Nauczycielska ściśle współpracowała z Departamentem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj. Kierował nim od września 1940 r. Czesław Wycech. Głównym zadaniem departamentu były prace nad przygotowaniem programu tajnego nauczania, jego finansowaniem oraz czuwaniem nad prawidłowym działaniem podziemnej oświaty. Zajmowano się również udzielaniem wsparcia materialnego dla pracujących i bezrobotnych nauczycieli i ludzi kultury (Grabowski, 1995: s. 113; Doroszewski, 1998: s. 124-125).

W celu koordynacji prac związanych ze szkolnictwem i opieką społeczną bezpośrednio w terenie, Departament Oświaty i Kultury powołał władze oświatowe na szczeblu okręgów (Biura Okręgowe), powiatów (Biura Powiatowe) i gmin (Gminne Komisje Oświaty i Kultury). Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury na Lubelszczyźnie utworzono we wrześniu 1940 r. Jego kierownikiem został Jan Odroń. Współpracując ściśle z ruchem oporu i TON, Biura Okręgowe i Gminne Komisje Oświaty i Kultury organizowały tajną oświatę na wszystkich szczeblach (szkolnictwo powszechne, zawodowe, średnie) oraz niosło pomoc materialną nauczycielom, ich rodzinom i uczącej się młodzieży (Anioł, 2001: s. 9; Mańkowski, 1978: s. 256).

Od września 1939 r. w prace związane z organizacją tajnego nauczania zaangażowała się także Komisja Oświecenia Publicznego (KOP). Ta konspiracyjna organizacja powołana została przez Służbę Zwycięstwu Polski (później Związek Walki Zbrojnej). W Lublinie jej pracami kierował Stanisław Izdebski. KOP sprawowała nadzór nad tajnymi kompletami oraz zapewniała pomoc materialną ubogim nauczycielom. Fundusze na zapomogi dla niepracujących nauczycieli i ich rodzin pozyskiwano z Centralnej Komisji Oświecenia i Wychowania w Warszawie. W 1940 r. Stanisław Izdebski podjął próbę ujęcia w formy organizacyjne i podporządkowanie

sobie powstałych na przełomie 1939/1940 roku kompletów tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej. Jego działania nie przyniosły jednak rezultatów, ponieważ nauczyciele tajnych kompletów uznawali władzę Jana Odronia, pełniącego od 1939 r. obowiązki kuratora. Stanisławowi Izdebskiemu podporządkowały się jedynie komplety siostr Urszulanek. W grudniu 1941 r. Komisja Oświecenia Publicznego została rozwiązana (Krawczyk, 1969: s. 118).

Tajne komplety dla młodzieży wysiedlonej z ziem zachodnich włączonych do Rzeszy organizowało przez niemal cały okres okupacji - Biuro Szkolne Ziem Zachodnich. Nauczaniem zajmowali się wysiedleni z tamtych terenów nauczyciele. Kierownikiem biura na okręg lubelski był Tadeusz Eustachiewicz (Doroszewski, 1988: s. 117).

Tajne szkolnictwo średnie i wyższe oraz szkolnictwo zawodowe

Konspiracyjne nauczanie prowadzono w dwóch kierunkach: nauczanie przedmiotów zabronionych w zakresie szkoły powszechnej, w trakcie lekcji dozwolonych przez Niemców oraz organizowanie tajnych kompletów w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej (Doroszewski, 1988: s. 121).

Pierwszą formą tajnego nauczania w Lublinie, która rozwijała się na przełomie 1939/1940 roku były luźne 3-5 osobowe komplety prowadzone przez jednego nauczyciela, który w miarę swych możliwości uczył głównie języka polskiego, historii, geografii. Nauczanie odbywało się głównie w prywatnych mieszkaniach przy zachowaniu wszelkich środków bezpieczeństwa. Każde bowiem wykryte przez Niemców zgromadzenie młodzieży groziło aresztowaniem czy wywózką do obozu (Krawczyk, 1969: s. 121; Walewander, 2009: s. 50).

Tajne komplety nie miały ze sobą powiązań organizacyjnych. Taki stan nie dawał więc satysfakcjonujących rezultatów. Aby sprostać zadaniom, jakie stanęły przed tajnym nauczaniem, w 1940 r. komplety zjednoczyły się i w ten sposób na terenie miasta powstały ośrodki podziemnego szkolnictwa. W 1940 r. z luźnych kompletów ukształtowały się w Lublinie trzy zasadnicze ośrodki.

Pierwszym z nich był Ośrodek Unii zorganizowany przez nauczycieli III Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Unii Lubelskiej, pod kierunkiem dyrektora szkoły – Janiny Mally. Poszczególnych przedmiotów uczyli: języka polskiego: Janina Mally, Z. Kruszevska, J. Izdebska, A. Sommer; języka łacińskiego: J. Pliszczyńska,

J. Odroń, J. Mally, J. Madej, A. Sławińska, J. Śliwińska; języka greckiego: J. Odroń, J. Pliszczyńska; języka francuskiego: M. Zubrzycka-Pawelec, J. Szewczyk; języka niemieckiego: Z. Strojankowska, J. Izdebska; historii: J. Mally, J. Madej; geografii: A. Chałubińska, T. Wilgat, S. Zajchowska; biologii: H. Wołowska; chemii i fizyki: H. Piaskowska, Borowiecka; matematyki: Z. Kruger, W. Helman, S. Izdebski, J. Izdebska; religii: ks. J. Mazurek, ks. A. Jaworski. Liczba uczniów tego ośrodka w poszczególnych latach wynosiła: 1939/1940- 34; 1940/1941 – 28; 1941/1942 – 33; 1942/1943 – 67; 1943/1944 – 84 (Krawczyk, 1969: s. 123; Doroszewski, 1988: s. 124-125).

Drugim z ośrodków był Ośrodek Zamojskiego powołany przez dawnych nauczycieli II Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamojskiego, pod kierunkiem Alojzego Paciorka. Poszczególnych przedmiotów w kompletach ośrodka uczyli: język polski: S. Jedlewski, E. Santocki, E. Gołębiowski, P. Gdula, Z. Kałużyńska, H. Rokoszowska, M. Strawińska, M. Szewczykówna, M. Szeleźniakowa; języka łacińskiego: J. Łopatyński, J. Madej, M. Mysakowska, E. Pajur, A. Strawińska, J. Pliszczyńska; języka francuskiego: M. Miastowska, R. Morawski, M. Pawelcowa; języka niemieckiego: T. Kummel, E. Gołębiowski; historii: S. Horyszewski, J. Łopatyński, B. Zimmer, E. Gołębiowski, P. Gdula, W. Adamczyk, J. Madej, T. Kalinowski; geografii i biologii: F. Wrońska, H. Schmidt, A. Bulewski; chemii i fizyki: A. Paciorek, F. Szabelski, K. Waściszewski; matematyki: P. Malec, F. Szabelski, J. Bogucki, J. Szure, K. Waściszewski; propedeutyki filozofii: B. Zimmer; religii: ks. A. Jaworski, ks. A. Chlastawa, ks. P. Mazurek. Liczba uczniów tego ośrodka w poszczególnych latach wynosiła: 1939/1940 – 31; 1940/1941 – 80; 1941/1942 – 116; 1942/1943 229; 1943/1944 – 181. Wydano łącznie 53 świadectwa dojrzałości (Krawczyk, 1969: s. 125; Doroszewski, 1988: s. 124-125).

Trzeci ośrodek zorganizowano w Prywatnym Gimnazjum i Liceum Sióstr Urszulanek. Kierownikiem była tam Bożena Scherwentke. Poszczególnych przedmiotów uczyli następujący nauczyciele: języka polskiego: J. Kotorowicz, J. Różycka, Z. Jelińska; języka łacińskiego: M. Jankowska; języka francuskiego: A. Zielińska-Gauze; historii: Z. Kramarz, M. Piecuch; geografii: J. Augustyńska; biologii: M. B. Scherwentke; chemii: K. Chomicz, F. Szabelski; fizyki: F. Szabelski; matematyki: K. Mielnik, K. Jeliński; propedeutyki filozofii: M. B. Scherwentke; religii: siostry Urszulanki. Liczba uczniów w poszczególnych latach przedstawiała się

następująco: 1939/1940 – 52; 1940/1941 – 51; 1941/1942 – 62; 1942/1943 – 134; 1943/1944 – 183. Wydano łącznie 45 świadectw dojrzałości (Krawczyk, 1969: s. 127; Doroszewski, 1988: s. 124-125).

Z każdym kolejnym rokiem okupacji niemieckiej liczba tajnych kompletów wzrastała. W czerwcu 1944 r. ogółem istniało w mieście aż 55 takich ośrodków. Podstawową formą pracy wyżej wymienionych ośrodków były kilkusobowe grupy (komplety), w których nauczano przedmiotów według programu przedwojennego (4-letniego gimnazjum i 2-letniego liceum). Nauka nie była jednak prowadzona w pełnym wymiarze godzin lekcyjnych, ponieważ w warunkach pracy konspiracyjnej było to niemożliwe. Dodatkowy problem w nauczaniu stanowił brak podręczników, lektur i innych pomocy naukowych, które przez Niemców zostały skonfiskowane. W celu omówienia spraw organizacyjnych oraz dydaktyczno-wychowawczych, kierownicy poszczególnych ośrodków spotykali się okresowo na tajnych zebraniach rad pedagogicznych. Nauczanie w tajnych kompletach stanowiło główną formę kształcenia na poziomie szkoły średniej (Sulewski, 1966: s. 102-103; Krawczyk, 1969: s. 121).

Dosyć pręźnie rozwijało się w okresie okupacji szkolnictwo zawodowe, rolnicze i rzemieślnicze. W 1940 r. działało w Lublinie kilkanaście szkół zawodowych, w których można było zdobywać wiedzę z zakresu handlu, budownictwa, krawiectwa, gospodarstwa domowego, księgowości itp. Uczęszczanie do szkół zawodowych chroniło ponadto młodzież przed wywiezieniem na przymusowe roboty do Rzeszy. W związku z tym dyrekcje większości szkół zawodowych wciągały uczniów z tajnych kompletów na swe listy oraz wydawały im legitymacje uczniowskie chroniące przed robotami (Wycech, 1964: s. 77; Bownik, 1958: s. 146). Takie działania miały miejsce, np. w szkole handlowej im. A. i J. Vetterów oraz utworzonym w 1942 r. przez Saturnina Jarmulskiego, tzw. Zakładzie dla Terminatorów, gdzie kształcono chłopców pod pretekstem fachowego przygotowania dla celów niemieckiej gospodarki i tym samym chroniono ich przed wywózką na przymusowe roboty (WAPL, RGO).

Na terenach Generalnej Guberni, realizacja polskiego kształcenia wyższego w jakiegokolwiek formie w sposób legalny była całkowicie zabroniona. Stąd też pracownicy oświatowi oraz naukowcy organizowali grupy kształcenia konspiracyjnego. Początkowy proces, w wyniku którego powstawały nieliczne zespoły studenckie, często też z przypadkowych kontaktów młodzieży z profesorami, przybierał stopniowo planowy charakter, ogarniając coraz szersze kręgi młodzieży. Możliwość studiowania

pod kierunkiem doświadczonej kadry stworzyła dobre warunki dalszej edukacji, chroniąc w ten sposób przed degradacją intelektualną i frustracją psychiczną. Kadra naukowa natomiast poprzez uczestnictwo w tej wyjątkowej formie działania znajdowała nie tylko szerokie możliwości tajnej pracy dydaktycznej, ale też mogła bezpośrednio kształtować postawy studentów oraz ich nieprzejednany stosunek do okupanta. Przekonanie młodzieży, że kraj odzyska niepodległość potęgowało jej aktywność w studiach oraz duże zaangażowanie w innych formach konspiracji politycznej.

Tajne nauczanie w zakresie szkolnictwa wyższego prowadzono z przerwami w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Po wkroczeniu Wermachtu do Lublina we wrześniu 1939 r. zajęto gmach uniwersytecki na szpital wojskowy, jednak władzom uczelni udało się uzyskać część sal wykładowych i bez porozumienia z okupantem rozpoczęto semestr akademicki. Na Wydziale Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych odbyła się sesja egzaminacyjna. Przeprowadzono również egzaminy dyplomowe. 2 listopada rozpoczęły się już zajęcia na wszystkich wydziałach uniwersytetu (Dąbrowski, 1968: s. 70).

Praca dydaktyczna nie trwała jednak długo, bo już 9 listopada władze niemieckie nakazały zamknięcie uczelni. Tego dnia aresztowano ks. retora prof. Antoniego Szymańskiego oraz innych nauczycieli akademickich. Wprowadzone represje nie zniechęciły jednak pozostałych na wolności pracowników naukowych KUL do podjęcia kształcenia konspiracyjnego, bo już od 1 grudnia 1939 r. w prywatnych mieszkaniach prowadzono wykłady. W wigilię 1939 r. zostały przerwane w skutek egzekucji inteligencji na okres roku. Kolejną próbę organizacji tajnego nauczania, naukowcy KUL podjęli w grudniu 1940 r. Jej inicjatorem był ks. dr Zygmunt Surdacki, pełniący w tym czasie funkcję rektora. Dla zachowania bezpieczeństwa zajęcia prowadzono w pięcioosobowych grupach seminaryjnych. Praca tych kompletów trwała od stycznia do marca 1941 r., tj. do chwili aresztowania ks. Zygmunta Surdackiego (Gralak, 1984: s. 81; Dąbrowski, 1968: s. 75).

Działalność Kościoła katolickiego w zakresie tajnego nauczania

Konspiracyjna działalność Kościoła katolickiego przejawiała się w kilku płaszczyznach życia społecznego: duszpasterstwie, nauczaniu i wychowaniu dzieci i młodzieży, działalności gospodarczej oraz pracy charytatywnej. W okresie okupacji niemieckiej Kościół katolicki stanowił ostoję polskości i oparcie dla ludzi

w najtrudniejszych chwilach, a głoszone przez księży kazania podtrzymywały ducha wiary i nadziei w ostateczne zwycięstwo.

Kościół nieustannie przypominał wiernym o obowiązku niesienia pomocy ludziom pokrzywdzonym wskutek działań wojennych. Kuria Biskupia wydawała w tym zakresie liczne zarządzenia, a proboszczowie poszczególnych parafii do pomocy potrzebującym zachęcali z ambon kościelnych (Walewander, 1996: s. 121). W wielu kościołach, chóry parafialne organizowały koncerty religijne, z których dochód przeznaczano na cele charytatywne. Największy dochód przyniósł koncert zorganizowany 29 i 30 marca 1942 r. w kościele Św. Pawła w Lublinie. Wykonawcami programu były chóry mieszany i męski pod batutą Teodora i Mariana Sobieskich. Zebrane pieniądze przeznaczono na przygotowanie świątecznego śniadania dla 3 000 podopiecznych ochronek i punktów dożywiania (WAPL, RGO, sygn. 114).

Wielu duchownych brało udział w pracy tajnych kompletów jako katecheci, a także jako nauczyciele innych przedmiotów. Zgromadzenia zakonne, szczególnie żeńskie, które za zgodą władz okupacyjnych prowadziły szkoły zawodowe, realizowały w nich potajemnie nauczanie zabronionych przedmiotów według przedwojennych programów (Gruszecki, 1979: s. 2). Należy dodać, że żeńskie zgromadzenia zakonne prowadziły sierocińce, w których także odbywało się tajne nauczanie. Sierocińce należały do placówek opieki zamkniętej. Kierowano tam przede wszystkim dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej lub pochodzące z rodzin z tzw. marginesu, które nie dawały gwarancji właściwego wychowania dziecka. W okresie okupacji placówki takie były przepelnione, a ich prawidłowe funkcjonowanie znacznie utrudnione. Pomimo to starano się zapewnić podopiecznym względnie normalne warunki rozwoju, wyżywienie, odzież, opiekę medyczną i wychowawczą (Wiśniewska, 1980: s. 32).

Szczególną rolę w prowadzeniu tajnego nauczania odegrało Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego de Saxa i Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej. W okresie okupacji siostry podejmowały pracę w szkołach, internatach, ochronkach, kursach i świetlicach. Uczyły młodzież historii Polski, geografii, pieśni patriotycznych. Do 24 listopada 1939 r. w budynku klasztorным Sióstr Kanoniczek przy ul. Podwale 15 odbywały się zajęcia dydaktyczne prowadzone przez nauczycieli jednego z lubelskich liceów. Z czasem zgromadzeniu udało się uzyskać zgodę władz niemieckich na otwarcie Dwuletniej Szkoły Handlowej im. Laury Lefleur oraz internatu. Szkoła ta przetrwała do końca okupacji (Antosiewicz, 1989: s. 227-251).

Kolejnym zgromadzeniem zakonnym zaangażowanym w konspiracyjne szkolnictwo było Zgromadzenie Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej. Do września 1940 r. przy ul. Piekarskiego 9 w Lublinie zgromadzenie prowadziło bursę dla dziewcząt, szwalnię i hafciarnię, w której zajmowało się szerzeniem oświaty i wychowaniem moralnym w duchu zasad chrześcijańskich (WAPL, RGO: s. 35).

Siostry ze Zgromadzenia Sług Jezusa prowadziły Szkołę Gospodarstwa Domowego z Oddziałem Wychowawczym dla dziewcząt (Roczna Szkoła Przysposobienia w Gospodarstwie Rodzinnym). Początkowo placówka mieściła się przy ul. 3 Maja 14. Z czasem przeniesiona została na ul. Chmielną 1. W lipcu 1940 r. ostatecznie zlokalizowano ją w pożydowskim hotelu przy ul. Krakowskie Przedmieście 53. Młode dziewczęta uczyły się tam wykonywania podstawowych prac domowych (prania, prasowania, szycia, haftu) oraz czytania i pisania. Nauka zawodu stanowiła zabezpieczenie przed wywózką na przymusowe roboty.

Zgromadzenie udzielało również pomocy sierotom, półsierotom i dzieciom z rodzin wysiedlonych, które znajdowały się w ciężkiej sytuacji materialnej, a rodzice nie byli w stanie zapewnić im należytej opieki. Małych podopiecznych umieszczono w domu dziecka pod protektoratem Róży Janczewskiej. Przeciętą liczbą dzieci w placówce wynosiła około 80 osób. Koszty utrzymania i kształcenia małych podopiecznych pokrywała Szkoła Gospodarstwa Domowego. Placówka przetrwała przez cały kres okupacji niemieckiej, otrzymując po „wyzwoleniu” nazwę Dom Dziecka Nr 5 (Fundali, 1989: s. 64-67).

Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Sług Ubogich i Chorych (zwane Szarytkami) prowadziło Dom Miłosierdzia dla dziewcząt pod wezwaniem Św. Wincentego a Paulo, przy ul. Dolnej 3 Maja 2a. Na terenie nieruchomości funkcjonowały pracownie: krawiecka, haftu, bielizniarska oraz kuchnia dla ubogich. Na dwie zmiany pracowało tam po 120 dziewcząt i kobiet. Siostra Maria Gulbin zatrudniała dziewczęta w szwalni oraz kuchni, gdzie pomagały przygotowywać posiłki dla stołowników Domu Miłosierdzia. W ten sposób chroniła młode dziewczęta przed przymusową wywózką na roboty do Rzeszy. W marcu 1943 r. z rozkazu Niemców placówkę przeniesiono na ul. Szewską 5, gdzie funkcjonowała ponad rok.

Przy ul. Sierocej 11, zgromadzenie prowadziło ponadto sierociniec, tzw. Salę Sierot założoną przez Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności. Placówka przeznaczona była dla około 100 dziewcząt w wieku od 3 do 16 lat (Jurczak, 2000: s. 499-500).

W latach 1939-1944 w sierocińcu przebywało od 75 do 120 podopiecznych, w tym sieroty wojenne i dzieci żydowskie (Puszka, Szady, 2011: s. 555). Siostry Szarytki naśladowały salezjańskie metody wychowania. Wszystkie dzieci pracowały przez trzy godziny dziennie. Część wychowanek uczyła się zawodu u rzemieślników w mieście, część we własnym warsztacie nabierała umiejętności szycia i haftu. Ogromną rolę kładło się na praktyki religijne i zajęcia wychowawcze o charakterze religijnym oraz uczono czytania i pisanie. W Sali Sierot funkcjonował tzw. system rodzinkowy zapoczątkowany przez Czesława Babickiego. Polegał on na podziale wychowanek na kilkusobowe grupy dzieci w różnym wieku, tak aby starsze mogły opiekować się młodszymi. W Sali Sierot rodzinki były 8-osobowe. Na jej czele stała mateczka (najczęściej najstarsza z dziewcząt) (Kępski, 1996: s. 214).

Warto również wspomnieć o prowadzonym przez siostry Szarytki, tzw. Domu Zarobkowym pod wezwaniem Św. Stanisława Kostki. Był to zakład wychowawczy przeznaczony dla ok. 200 chłopców w wieku od 3 do 18 lat. Do zakładu trafiały głównie sieroty, półsieroty, dzieci rodziców osadzonych w więzieniach i obozach, wywiezionych na przymusowe roboty do Rzeszy oraz dzieci pochodzenia żydowskiego. Warunki materialne i bytowe były tam bardzo trudne. Utrzymywano się głównie z niewielkich dochodów z warsztatów: stolarskiego i koszykarskiego oraz znikomej pomocy finansowej Wydziału Opieki Społecznej i Zdrowia Zarządu Miejskiego w Lublinie (Jurczak, 2000: s. 420-421).

Działalność Lubelskiej Chorągwi Harcerek w zakresie tajnego nauczania

Lubelska Chorągiew Harcerek podejmowała walkę z okupantem niemal w każdej dziedzinie życia społecznego. Zaangażowała się zatem i w prowadzenie konspiracyjnego nauczania. Już od września 1939 r. we własnych mieszkaniach dziewczęta prowadziły tajne komplety, w których realizowały przedwojenny program nauczania. Przygotowywały młodzież do egzaminów kończących klasy i do matury. Stopnie zapisywały w umówiony sposób, np. jako zapiski na arkuszach handlowych. Wystawiały je w trzech egzemplarzach, z których każdy przechowywały w innym miejscu. Nauczanie harcerskie podporządkowane było szkolnym władzom konspiracyjnym (Magierska, 2007: s. 40).

Na szczególne uwzględnienie zasługuje również fakt prowadzenia tajnego nauczania w tzw. ochronkach, początkowo punktach świetlicowych. Ochronki były

placówkami przeznaczonymi głównie dla dzieci z rodzin wysiedlonych z Pomorza i Wielkopolski, uciekinierów z za Buga, Wileńszczyzny, spacyfikowanych terenów Zamojszczyzny, rodzin wywiezionych na przymusowe roboty do Rzeszy oraz biednych i niepracujących mieszkańców miasta. Pobyt w placówce był bezpłatny, bądź też częściowo płatny, w zależności od dochodów rodziców (Kiewel-Witkowska, 2004: s. 18; Kroll, 1985: s. 167).

Pierwsza ochronka powstała w Lublinie 20 lutego 1940 r. w budynku dawnej szkoły dokszałcającej przy ul. Krakowskie Przedmieście 55. Następnie przeniesiona została do pomieszczeń klasztoru Sióstr Urszulanek przy ul. Narutowicza 8. Przez następne dwa miesiące Polski Czerwony Krzyż powołał do życia kolejne dwie placówki, przy ul. Podwale 11, w klasztorze Sióstr Kanoniczek oraz przy ul. Kochanowskiego 1, w budynku przedwojennego przedszkola. W lipcu 1940 r. w mieście funkcjonowało już pięć ochronek, do których uczęszczało około 375 dzieci. Rok później zorganizowano dwie kolejne placówki, pod opieką których znalazło się 1 033 małych podopiecznych (Kiewel-Witkowska, 2004: s. 11.).

Tabela 1. Wykaz ochronek na terenie Lublina w latach 1940-1944

Nr ochronki	Adres siedziby/ul.	Średnia liczba dzieci	Kierownictwo
Nr 1	Krakowskie Przedmieście 55 (przeniesiona na ul. Narutowicza 8)	160	Anna Krzymowska
Nr 2	Podwale 11	150	Katarzyna Tatara
Nr 3	Kochanowskiego 1	150	Aleksandra Jankowska-Rachwałd Lucyna Górską-Galińska
Nr 4	Sieroca 11	150 (125)	Katarzyna Tatara
Nr 5	Krakowskie Przedmieście 30	80 (160)	Władysława Budzyńska
Nr 6	Drobna 3	50 (105)	Anna Siomowa
Nr 7	Leśna 13	86 (100)	Janina Seńkowska Joanna Szewcow

Źródło: S. Kiewel – Witkowska, *Lubelska placówka opiekuńcza – wychowawcza z lat okupacji 1940-1944*, Lublin 2004, s. 11.

Podstawowym źródłem finansowania tych placówek, były dotacje pieniężne świadczone przez Radę Główną Opiekuńczą i Polski Czerwony Krzyż. Dodatkowo wzbogacały je dary prywatnych ofiarodawców oraz pomoc zagraniczna. Niektóre placówki na własną rękę podejmowały próby rozwiązywania problemów materialnych, np. pracownice ochrony Nr 3 organizowały płatne przedstawienia, z których dochód przeznaczany był na zakup produktów spożywczych (Kiewel-Witkowska, 2004: s. 18).

Prawie 90% personelu wychowawczego stanowiły młode harcerki. Dziewczęta stale podnosiły swoje kwalifikacje poprzez uczestnictwo w szkoleniach, kursach, wykładach, seminariach z zakresu pedagogiki i metodyki, zajęć praktycznych, psychologii, pracy medycznej, itd. Początkowo, oprócz pracy opiekuńczo - wychowawczej do obowiązków harcerek należało również sprzątanie pomieszczeń, robienie zakupów oraz przygotowywanie posiłków. Dopiero w drugiej połowie 1940 r. wprowadzono etaty sprzątaczek i kucharek, co pozwoliło nieco odciążyć opiekunki od nadmiernej ilości obowiązków. W pierwszym okresie działalności ochronek personel pedagogiczny pracował społecznie. Posiadał jedynie możliwość korzystania z trzech bezpłatnych posiłków dziennie. Dopiero w 1943 r. Rada Główna Opiekuńcza (Polski Komitet Opiekuńczy) przydzielił niewielkie pobory w wysokości 135 zł miesięcznie (dla porównania - cena rynkowa kilograma masła wynosiła 160 zł) (WAPL, RGO, sygn. 54).

Zajęcia w placówkach odbywały się codziennie w godzinach od 8 do 18 w grupach dzieci tworzonych według kryterium wieku. Działały trzy sekcje wiekowe: przedszkolna, młodszych dzieci szkolnych oraz dzieci szkolnych starszych. Każda z wychowawczyń miała pod swoją opieką dwudziestu pięciu podopiecznych w wieku przedszkolnym lub pięćdziesięciu w wieku szkolnym. W pracy wychowawczej opierano się na metodach harcerskich. Grupa była drużyną, a zespoły zastępami. Był grupowy – drużynowy oraz zespołowi – zastępowi (Kiewel-Witkowska, 2004: s. 18).

Funkcję opiekuńczą realizowano w trzech podstawowych formach: dożywiania, zaopatrywania w odzież oraz opiekę medyczną. Wszystkie dzieci otrzymywały trzy posiłki dziennie. Na śniadanie i kolację podawano kawę z mlekiem (w ilości 1/3 litra mleka na dziecko), 30 dag białej bułki z masłem lub marmoladą, kaszę lub ½ kg jarzyn surowych lub gotowanych. Na obiad dzieci otrzymywały ¾ l zupy z chlebem, a co drugi dzień dania jarzynowo – mączne. Do lipca 1940 r. posiłki przygotowywano w kuchniach sióstr Urszulanek i sióstr Kanoniczek (WAPL, PPL, sygn. 51).

Nad całokształtem opieki medycznej czuwał początkowo Polski Czerwony Krzyż, a następnie Polski Komitet Opiekuńczy. Obie te organizacje zaopatrywały placówki w apteczki z ustalonym składem leków i materiałów opatrunkowych. Wszystkie ochronki otrzymywały ponadto stałe przydziały mydła, proszku do prania i środków dezynfekcyjnych. Co tydzień organizowano dzieciom kąpiel w łaźni miejskiej przy ul. Bronowickiej. Dbano także o stan higieniczny pomieszczeń oraz organizowano comiesięczne dezynfekcje dziecięcej pościeli. Opiekę medyczną w placówce zapewniał lekarz. Łącznie we wszystkich siedmiu ochronkach pracowało siedmiu lekarzy. Przy niektórych placówkach funkcjonowały gabinety dentystyczne, np. przy ul. Drobnej 3. (WAPL, RGO, sygn. 62).

Ważnym czynnikiem wychowawczym były zajęcia świetlicowe obejmujące m. in. wieczorki literackie o treściach patriotycznych, konkursy piosenek, głośne czytanie książek, gry, zabawy, zajęcia praktyczne, pogadanki oraz tajne nauczanie w oparciu o program i podręczniki sprzed 1939 r. W programie dnia był czas na spacer, sen i odrabianie lekcji. Starsze dzieci na zajęciach praktycznych uczyły się szycia, szydełkowania i majsterkowania. Wyrabiały także przedmioty codziennego użytku, które potem sprzedawano, a ich dochód zasilał budżet ochronki. Dwa razy w tygodniu odbywały się pogadanki religijne organizowane przez siostry zakonne. Dzieci wychowywano w duchu polskości i miłości do ojczyzny, kształtowano patriotyzm i przekazywano tradycję (Kiewel-Witkowska, 2004: s. 6-20).

Konspiracyjne organizacje wojskowe i polityczne (Stronnictwo Ludowe „Roch”)

Tajnym nauczaniem zajmowały się również konspiracyjne organizacje wojskowe i polityczne, m. in. Stronnictwo Ludowe (SL) działające pod kryptonimem „Roch”. Przy ścisłej współpracy z Tajną Organizacją Nauczycielską i Departamentem Oświaty i Kultury, SL organizowało tajne nauczanie dla młodzieży i dorosłych w zakresie szkół podstawowych i średnich, zaopatrywało tajne komplety w podręczniki i książki, świadczyło pomoc materialną ludziom nauki (Mirosław, 1990: s. 109).

W pierwszych miesiącach 1942 r. w ramach konspiracyjnego ruchu ludowego „Roch” utworzono Ludowy Związek Kobiet (LZK). Działalność Ludowego Związku Kobiet oparta została na własnej strukturze organizacyjnej wzorowanej na strukturze „Rocha”, czyli okręgach (województwach), obwodach (powiatach), rejonach, gminach

i gromadach. Na wszystkich szczeblach organizacyjnych działały komórki kierownicze składające się z trzech lub pięciu osób, tzw. trójki lub piątki polityczne (centralne, wojewódzkie, powiatowe, gminne, miejskie, gromadzkie, wiejskie) (Stysiak, 1976: s. 80-81). Funkcję przewodniczącej LZK w okręgu lubelskim od stycznia 1942 r. do lipca 1944 r. pełniła Genowefa Osiejowa ps. Pszeniczna. Zajmowała się ona wszelkimi sprawami organizacyjnymi ogniw powiatowych i pełniła ogólny nadzór nad ich działalnością (Mirośław, 1990: s. 51).

Współpracując ściśle z Batalionami Chłopskimi, kobiety z LZK prowadziły wydziały pracy (sekcje), odpowiadające kierunkom ich działań. Powołano następujące wydziały: sanitarny, opieki społecznej, organizacyjny, łączności i kolportażu, oświatowo – wychowawczy, gospodarczy (WAPL, BCh-Lublin, sygn. 5).

Wydział sanitarny zajmował się organizowaniem szkoleń i kursów sanitarnych, celem których było przygotowanie kadry zakonspirowanych sanitariuszek. Pierwsze kursy odbyły się w marcu 1943 r. Szkolenie sanitarne obejmowało dwa stopnie. Pierwszy stopień dawał podstawowe umiejętności udzielenia pomocy medycznej. Drugi osiągany był po szkoleniu szpitalnym. Na wydziale chirurgii Szpitala Miejskiego w Lublinie i innych szpitalach powiatowych, odbywano 2-6 tygodniową praktykę, dzięki której zdobywano uprawnienia instruktorskie i możliwość organizowania szkoleń sanitarnych (Mirośław, 1990: s. 53).

Wydział oświatowo-wychowawczy organizował różnego rodzaju konferencje o charakterze oświatowym, kulturalnym, ideowo – politycznym, itp. Prowadził ponadto działalność samokształceniową wśród członkiń LZK w postaci Listowej Uczelni Kobiet. Gromadził książki i tworzył konspiracyjne biblioteki. Współpracował z Tajną Organizacją Nauczycielską w zakresie organizowania tajnego nauczania i kształcenia dzieci i młodzieży. Zajmował się udzielaniem pomocy materialnej szkołom, nauczycielom i inteligencji (WAPL, BCh, sygn. 5).

Podsumowanie

Brutalne represje stosowane przez okupanta nie powstrzymały szerzenia tajnej oświaty. Wielu nauczycieli uważało pracę dydaktyczną za swój obywatelski obowiązek, a i młodzież chętnie garnęła się do nauki i osiągała dobre wyniki. Po zakończeniu działań wojennych uzyskane w podziemiu świadectwa i dyplomy maturalne oraz zaliczenia poszczególnych semestrów były w pełni honorowane przez polskie władze

oświatowe, a lata pracy w tajnym nauczaniu uwzględniono po wojnie w wyliczaniu wysokości nauczycielskich emerytur (Walewander, 2009: s. 50).

Bibliografia

I Źródła

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zesp. Akt: Rada Główna Opiekuńcza – Polski Komitet Opiekuńczy Lublin Miasto i Powiat [1939] 1940-1944.

Zesp. Akt: Polska Pomoc w Lublinie.

Zesp. Akt: Bataliony Chłopskie Okręg IV Lublin.

II. Opracowania

Antosiewicz K., (1989), *Zgromadzenie Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego De Saxia w latach 1939-1947*, w: *Studia i materiały do historii chrześcijaństwa w Polsce. Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939-1947*, red. A. Chruszewski i in., t. 7, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 227-251.

Bownik Z., (1958), *Z dziejów szkół im. A. i J. Vetterów w Lublinie*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.

Dąbrowski Cz., (1968), *KUL w latach hitlerowskiej okupacji*, „Życie i myśl”, nr 10.

Doroszewski J., (1988), *Związek Nauczycielstwa Polskiego w latach wojny i okupacji*, w: *Zarys dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego na Lubelszczyźnie w latach 1905-1985*, red. M. Alkiewicz, H. Bichta, J. Doroszewski, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin, s. 111-125.

Doroszewski J., (1969), *Uwagi o zakresie i organizacji tajnego nauczania podczas okupacji hitlerowskiej na terenie niektórych powiatów Lubelszczyzny*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. 2.

Fundali S., (1989), *Zgromadzenie Sług Jezusa w latach 1939-1947*, w: *Studia i materiały do historii chrześcijaństwa w Polsce. Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939-1947*, red. A. Chruszewski i in., t. 5, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 252-269.

Grabowski W., (1995), *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.

Gralak B., (1984), *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

Grudzińska M., Rezler-Wasielewska V., (2008), *Lublin, Lipowa 7. Obóz dla Żydów polskich jeńców wojennych (1940-1943)*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4, s. 491-514.

Gruszecki J., (1978), *Kościół w Polsce podczas okupacji hitlerowskiej*, „Chrześcijanin w Świecie”, R. 10, nr 6, s. 1-19.

Jurczak A., (2000), *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Św. Wincentego ą Paulo Sług Ubogich i Chorych. Prowincja Warszawska*, w: *Studia i materiały do historii chrześcijaństwa w Polsce. Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939-1947*, red. A. Chruszewski i in., 14, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.

Tajne nauczanie w Lublinie w latach 1939 - 1944

- Kasperk J., (1989), *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kępski Cz., (1996), *140 lat działalności Państwowego Domu Dziecka im. Janusza Korczaka (Sali Sierot) w Lublinie*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. XVII, s. 209-218.
- Kiewel - Witkowska S., (2004), *Lubelska placówka opiekuńczo – wychowawcza z lat okupacji 1940-1944*, ZNP, Lublin.
- Kłapeć J., (2011), *Rada Główna Opiekuńcza w dystrykcie lubelskim 1940-1944*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kowalik K., (1986), *Opieka nad dzieckiem w Generalnym Gubernatorstwie*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Krawczyk E., (1969), *O tajnym nauczaniu w Lublinie w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. 2, s. 117-131.
- Kroll B., (1985), *Rada Główna Opiekuńcza 1939-1945*, „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Madejczyk Cz., (1970), *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Mańkowski Z., (1967), *Lublin w latach wojny i okupacji*, w: *Lublin 1317-1967*, red. H. Zins, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, s. 186-206.
- Mańkowski Z., (1978), *Między Wisłą, a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Mirosław J., (1990), *Działalność Ludowego Związku Kobiet na Lubelszczyźnie w latach 1942-1944*, w: *Ludowy Związek Kobiet na Lubelszczyźnie*, red. J. Marszałek, Wojewódzka Komisja do spraw Batalionów Chłopski w Lublinie, Lublin, s. 48-67.
- Müllerowa L., Stanowski A., (1980), *Lata wojny i okupacji 1939-1945*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1945*, red. J. Kłoczowski, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 307-319.
- Olszewski E., (1969), *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie w świetle sprawozdań Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. 2.
- Oratowska B., (1998), *Informator dla wystawy Muzeum Okręgowego w Lublinie - Roman Ślaski – prezydent miasta Lublina w latach 1886-1963*, Lublin.
- Paczkowski A., (2005), *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Pleśniarski B., (1982), *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939-1945*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Polak W., (2010), *Działalność Polskiej Pomocy w Lublinie w latach 1939-1940*, „Lublin. Kultura i społeczeństwo” R. 7, nr 5, s. 68-72.
- A. Puszcza A., Szady J., (2011), *Dom dziecka imienia Janusza Korczaka w Lublinie w latach 1855-2010*, Werset, Lublin.
- Słowikowski M., (1972), *Z tajnego szkolnictwa w Lublinie 1940-1944*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. 4, s. 175-183.

Tajne nauczanie w Lublinie w latach 1939 - 1944

- Stysiak M., (1976), *Kobiety polskie w ruchu oporu*, w: *By nie odeszły w mrok zapomnienia. Udział polskich kobiet w II wojnie światowej*, red. Z. Połubiec, „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Sulewski W., (1966), *Z frontu tajnego nauczania*, Czytelnik, Warszawa.
- Walewander E., (2009), *Działalność wychowawcza Kościoła Lubelskiego 1939-1945*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Walewander E., (1996), *Religijność w perspektywie dziejowej. Studia szkice*, „Wspólnota Polska”, Lublin.
- Wiśniewska A., (1980), *Pomoc RGO dzieciom w dystrykcie lubelskim*, „Zeszyty Majdanka”, t. 10, s. 23-41.
- Wnuk J., (1980), *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Wołoszyn J., (2003), *Charakterystyka niemieckiej i sowieckiej polityki terroru wobec społeczeństwa i podziemia zbrojnego na Lubelszczyźnie w latach 1939-1947*, w: *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939-1956*, red. S. Poleszak, A. Puławski, t. 1, IPN, Warszawa, s. 11-19.
- Wycech Cz., (1964), *Z dziejów tajnej oświaty w latach 1939-1944*, „Nasza Księgarnia”, Warszawa.